

САВА РАДУЛОВ

ИВАН СЕСТРИМСКИ

Сава Радулов е един от зидарите на българското училищно дело, който влага всичките си сили и способности в градежа на една учебна система, дала толкова големи резултати през епохата на Възраждането, регламентирана след Освобождението с редица законодателни и административни наредби, вляла се в живия организъм на нашата народна просвета. Близо половин век той работи с нестихващо усърдие на това поприще, воден като всички възрожденци от любовта си към народа, към многотрадалното си отечество, за което „е готов както всякога, да върви там, където го извика ползата отечествена“. И ако временно напуска учителската служба, то е само за да продължи образованието си, да попълни знанията си, да усъвършенствува методите и стила на работата си като педагог и в крайна сметка да утоли поне малко жаждата си за култура. Ала Сава Радулов не се задоволява само с пряката си учебно-възпитателна дейност, а гледа по-надалече, отива по-нататък, поема бремето на книжовник и участва в книжовния живот на поробената страна от 1843 г., когато се появяват първите му учебници, до 1885 г., когато излиза от печат най-обемистият му труд — преводът на „Самодятелност“ от Самуил Смайлс. Учебникар, преводач, публицист, той работи скромно и трудолюбиво на културно-просветната нива и подкрепя всяка проява, по-малка или по-голяма, която цели да подпомогне българските деца и юноши в тяхната любознателност и духовен подем, да издигне интелектуалното равнище на ограмотените хора, на народа. Той е между първите, които се отзовават на повика да се създаде общобългарско научно-книжовно обединение, и пряко участва в учредяването и укрепването на Българското книжовно дружество, чийто رہностен член остава до смъртта си. Своята родолюбива просветна дейност честният възрожденец завършва, като в края на живота си завещава всичките си спестявания на Министерството на народното просвещение с пожелание „от процентите на парите да се възпитава един ученик от мое родно място Панагюрище в някое учебно заведение, в каквото ще позволят средствата“¹.

Всички свои помисли, чувства и мечти, където и да се намира и работи — в Смирна, Одеса, Болград или Варна, — Сава Радулов отправя към това свое „родно място“. Измъчван от носталгия, която постоянно подхранва въображението му, той е готов да идеализира Панагюрище и неговата природа, да го славослови, да го смята едва ли не за най-приятния и красив кът в България. Още в първия си учебник „Стихийни уроци землеописания“ младият учител вмъква в този превод от гръцки език едно свое самостоятелно описание на Панагюрище, описание картинно и живо, нелишено от емоционални нотки, от колоритни детайли: „В разстоянии 6 часа на север от Пазарджик ест село Панагюрище, на едно изрядно местоположение. С една страна возвишаемите мало по мало на север планини, кои окончатват в четирех верхах во образ амфитеатра, а с другата на полудие равните му поля, представляват го весма угледно и красно. Реката, която тече посреде него, многожди побеснява наводняема толико, щото относи домове и рукоделни: откуду е получила и име Луда Яна. Тука в старину се е собирал панаир, което свидетелствува името на селото Панигюрище и на двете му махали Мараш и Караманец, подобно и днес се стичат в него от сичките окрестни села купци и продавци и торгуват секоя субота. Производи голямо количество вретница, шаек, сапоги и кожа

¹ С. Велев. Златна книга на дарителите за народна просвета. Книга I. 1907, с. 400.

уработени, жито и сено доволно, откуду се назива и Отлук-Кнюю. Има алилодидактическо училище, вилно и редкия красоти здание, церков красна и до 4000 жители.²

Сава Радулов не е от ония, които съдбата е посрещала благосклонно, създавала им е добри условия за работа и умствено развитие, въпреки че понякога и нему се е усмихвала скъпернически. В живота си той среща много изпитания, които е трябвало да преодолява с воля, постоянство и труд, за да може да върви напред към заветната си цел — да учи и възпитава децата на българите, и с книжовната си дейност да подготви народа за едно по-честито бъдеще. Роден около 1817 г. в бедно семейство, Стойно Илиев Радулов, известен с монашеското си име Сава, от малък е принуден да се грижи за препитанието си, като чиракува при един мутафчия, та един ден да стане майстор на козиняви чувове и чували, да подпомага майка и баща, чиято участ никога не е била завидна. „Запасал Стойно мутафчийската вулгия и заточил назад-напред козинявите нишки на скърцащия чекрък. Родителите очаквали сина си да порастне, да стане самостоятелен, керана (мутафчийска работилница) да отвори, да печели пари и да им помага в старините“, разказва един негов биограф³. Но в душата на чирака започва да светулка искрата на любознанието и други пориви и чувства захващат да го вълнуват и увличат. Вместо да се отдава на палавчини след работа, като своите връстници, той търси средата на по-възрастни и грамотни хора, от които може нещо да научи, да узнае за живота и света, за усвоеното от тях четмо и писмо. Лишен от възможността да се учи при местния даскал, Стойно решава сам да усвои тайната на писменото слово, подкрепян от баща си, който му измайсторва една панакида. „Баща ми беше човек беден, нямаше с какво да мя съдържава да продължавам да ся уча. Нему аз съм много дължен за панакидата, която ми той сам направи от крушово дръво и на която ся научих първоначално да чета и да пиша. Изпосле чот съм научил мало-много по чужди страни, то принадлежи собствено на моите усилия, неуспини трудове и различни лишения, които са поиятнн само на ония, които са следовали по същия трълиив път.“⁴

По едно време любознателността му, нуждата да задоволява духовните си потребности вземат такива размери, стигат дотам, че Стойно Радулов напуска мутафчийницата на своя майстор и се главява за слуга при отец Харалампий, който завежда Зографския метох в Панагюрище, а заедно с това е и даскал в килийното училище на метоха. Така този поизраснал вече юноша, „хубавец, черноок, белолик, кротък — да му се непагледаш“, според думите на една стара панагюрка⁵, осъществява своя идеал — той е слуга, но вече е и ученик. Скоро отец Харалампий, убедил се в способностите на своя питомец-слуга, решава да разшири умствения му кръгозор, като го взема със себе си, когато се отправя с група богомолци-българи за Зографския манастир. Самото пътуване е цяла школа за схватливия момък. Зографският манастир разкрива богатствата си, великолепните икони и стенописи, както и книжовното си имущество пред изумения поклонник. И вместо да се завърне в Панагюрище, Стойно остава в манастира при един монах—панагорец, който го и покалугерил, като му дал името Сава. Покровителят му Нарцис „със светско име Иван Томов“⁶ също така схваща, че младият му послушник притежава надеждни заложби и затова, когато през 1835 г. манастирското братство го изпраща в Смирна, той решава да вземе и Сава Радулов и да го настави в някое гръцко училище. Това е преломен момент в живота на Сава Радулов, който определя професията и бъдещето му. Гръцкото училище, където усвоява отлично гръцки език, му дава знания, но той поддържа връзки с българите в Смирна и дори живее в славянския метох на Хилендарския манастир — едно културно средище, в което по същото време живее и работи и Константин Фотинов, несъмнено оказал „голямо въздействие при формирането на личността на Радулов“⁷.

Константин Фотинов е вече неоспорим авторитет, автор е на една гръцка граматика и е създал свое славяно-българско училище, посещавано главно от български ученици, което бързо се разраства. Не е изключено младият панагюрски любознаиник да е посещавал в свободното си време и учи-

² Стихийни уроци землеописания. С гречески на български език преведени от Савы Илиевича Панагюрца. В полза учащимсе българским юношам. В Смирне. В типографии А. Дамьянова, 1843, 51—52.

³ С. Велев. Златна книга на дарителите за народна просвета. Книга I. 1907, с. 392.

⁴ С. Радулов. Отговор на г-на Мутевата статейка, която бе поместена в Цареградския вестник, № 2, година 1862. Цариград, 1862, с. 6.

⁵ С. Велев. Златна книга. . . , 1907, с. 392.

⁶ П. Шопов, Н. Горинюв. Сава Радулов. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 103.

⁷ Пак там, с. 103.

лицето на Константин Фотинов и да е слушал някак негови уроци. А сигурно и сам ще да е работил върху самообразованието си и е търсил и чел не само ръкописни и печатни черковнославянски книги, но и новобългарски книги, които автори пишат на говоримия език. Че той ще да е усвоил добре съвременната нему българска писменост, говори един факт. В писмо до Иван Вазов Цани Гинчев предава сведенията, дадени му от хаджи поп Димитър Драганов (1815—1899), известен още като даскал Димитър Самоводченина: „... и Сава, Хилендарски дякон (Сава Илиевич Радулов, роден от Панагюрище, който бил учител в Болград после), коригирал Неофитовия превод. За тая коректура канцеляр К. Фотинова, но неизвестно по коя причина той не се съгласил: дядо х. поп Димитър казал, че Радулов (Сава Илиевич) трябва да се е съгласил, види се, за по-евтино. . .”⁸ Става дума за превод на Новия завет от Неофит Рилски — един превод, който, както е известно, е коригиран и от Константин Фотинов, или по-точно казано, той е бил натоварен да следи отпечатването му.

След няколко години на усилените занимания Сава Радулов е поканен за учител от своите бундъ съсельни, които са знаели за подготовката и способностите му. И наистина техните очаквания и надежди са потвърдени от младия учител, който през 1841 г. е вече в Панагюрище, където поставя основите на класно училище, привлякло скоро ученици и от други краища на страната. Между тези ученици е и Христо Г. Данов, дошъл от Клисурса да се учи при бързо прочулия се панагюрски педагог, въвел алялодидактическата метода, твърде модна по онова време, премахнал жестовете побоща, преподавал нови предмети, изобщо създал истинско светско училище. „Осъмвахме и аз още по дрезгаво влязох в преподавателната стая на даскал Радулова — разказва Христо Г. Данов, — дето освен чинове не видях нищо друго; само на стената имаше залепеня ръкописна таблица, за която после ми казаха, че това било програмата на учебните предмети, които даскал Радулов преподавал на учениците. На програмата бяха написани и разпоредени за през седмичните дни следните предмети:

Св. история на вехти и нови завет от Неофит Бозвели, печатана.

Славянска граматика на Мразович, печатана.

Аритметика на записки от С. Радулов.

География на записки от С. Радулов.

Всеобща история стара на записки от С. Радулов.

Подир малко учениците дойдоха и аз се събрах с тях, като им се препоръчих кой и отде съм. В свое време дойде и даскал Радулов, комуто се препоръчих и казах защо съм дошъл; той ме прегласи и даде ми добри надежди, че ще мога да науча много нещо в училището. . .”⁹

Ала след една година даскалуване Сава Радулов решава, че трябва да продължи образованието си, подтикван от своята насящия нужда да се учи, но сега вече не в Смирна, а, както казват някои негови биографи, в прочутото гръцко училище на остров Халки. Той напуска Панагюрище, блазен и от една друга висока идея, която е осенявала и привличала и мнозина други учител-будители. Учителската практика на Сава Радулов, колкото и да е кратка тя, го убеждава, че без учебници не може да се развива правилно, да напредва стремително разрастваното се учебно дело в българските земи. А по онова време на пръсти се броят учебниците, издадени на български език, с които си служат и ученици, и учители. Ето защо той съставя четири учебника, преведени от гръцки език, които обаче пригода за нуждите на българските училища, като в тях, както видяхме, възникват и собствени текстове. За тази цел той се връща в Смирна, където има печатница, снабдена със славяно-български букви, в която скоро и Константин Фотинов ще започне да печата своето списание „Любословие“.

През 1843 г. се появяват учебниците на Сава Радулов, които го правят известен из цяло Българско, укрепват авторитета му на добре подготвен педагог и му създават име на надежден книженик: „Стихийни уроци землеописания. . .“, за който вече споменахме, „Благонаправни учения. . .“, „Стихийна аритметика. . .“ и „Кратка свещена история вехтаго и новото завета. . .“ В два от учебниците си младият преводач се подписва с бащиното си име — Сава Илиевич, — а в другите два произхожда от родното му селище и което понякога се превръща във фамилия име. В тези учебници, малки по обем, прави впечатление опитът да се въведе някаква систематизация на материала, да се

⁸ Д. М и е в. Нови данни за К. Фотинов в писмо от Цани Гинчев до Ив. Вазов. — Септември, г. XIV, 1961, кн. 4, 97—99.

⁹ Х р. Г. Д а н о в. За теб, мили роде! Пловдив, 1978, 217—218.

създаде някаква прегледност на изложението. В това отношение усърдието на педагога се проявява най-вече в желанието му да пише на ясен, разбираем за невръстната ученическа аудитория, съвременен български език — разбира се, без да е успял напълно да се освободи от някои черковнославянски думи и граматически конструкции. Черковнославянската лексика тогава е все още неизбежна и в много случаи дори задължителна, тъй като по това време все още нямаме установен книжовен език, въпреки че вече се чувствава надмощието на школата, която се стреми да наложи „просторечieto“, говоримия език. Някои книжовници нарочно изпъстрят писанията си с черковнославянизми, за да се домогнат до един „по-висок“ слог, без да са привърженици на схващането, че този неразбираем за народа език трябва да стане общокнижовен език. И ако в учебника си „Благонравния учения...“ преводачът прибегва до помощта на черковнославянския езиков фонд, защото самата материя по съдържание и стил е близка до Библията и богословските съчинения, откъдето могат да се заемат много понятия, термини и фразеологични съчетания, то в „Стихийная аритметика...“ нещата стоят по-иначе, трудностите нарастват неимоверно. Тук богослужебната лексика е почти безсилна и преводачът е принуден да си служи с език, по-близък до говоримия и да използва някои руски термини за областта на „числителната наука“. В предисловието си, озаглавено „К читателю“, Сава Радулов говори за тези трудности: „В превода колкото ми е било възможно, отбегвал сам от чужди речи, затова сам по някъде употребил неудобовразумителни славянски, а някъде и странини, но приети от русите, като например нар (нар, чивт), сарафин оставих по турски, защото и руската банкер (banquet) не е славянска реч...“ Като изброява и други още трудности пред своя „мусолюлювий читател“, които е трябвало да преодолее, но не е успял, той завършва предисловието си с молба да му бъде простено, „ако някъде от невежества употребих речи, несогласни с изражаемия от тях разум, понеже нито лексика имах, нито таковаго вида списания, с които да се советувам и да решим своите недоумения“ и с упованието, че това негово „списанийце“ може би ще е „полезно и потребно учащемуса прилежно юношеству и това ще ми буде желаемое воздаяние трудов моих“¹⁰.

През 1844 г. Сава Радулов се връща в Панагюрище и отново подхваща с възрожденско прилежание, с чист родолюбив порив и любов своята учителска професия. Но сега учебниците му са го направили още по-известен и тачен навсякъде, където има български училища, и затова отново към средногорското селище се отправят юноши и младежи, жадни за знания и наука. Но младият учител не ще може дълго време да се радва на успехите си и на почитта на ученици и родители, защото съдбата му готви изпитание, може би най-голямото изпитание в дейността и живота му, което разгърва до основи душевния му свят. През една зима нощ в края на 1847 г. поради небрежност на двама ученици, настанени да живеят в училището от Сава Радулов, както и поради неизправност в строежа на комина, избухнал пожар, който изпепелил до основи голямата двуетажна училищна сграда, която била построена по план и указания на Неофит Рилски, който по това време учителствувал в Копривница¹¹. В тази трагична нощ се решава бъдещето на панагюрския учител, който смята, че е главен виновник за пожара и че с нищо, каквито и жертви да прави, каквито и усилия да полага, няма да може да бъде оневинен. Разкъсван от угризенията на съвестта си, смазан от тежък нравствен кризис, „той се оттеглил у дома си и дълго време не се мярнал нийде по града, а постоянно ровел из книгите си...“¹² Чувството за вина несъмнено го принуждава скоро да напусне и учителството, и Панагюрище, а и по-късно, през 1857 г., да отклони писмената покана на панагюрици да поеме в ръцете си училищното дело в родния си край. Дори и след Освобождението той не само че не се завръща в Панагюрище, но не отива и в Пловдив, където съществуват далече по-благоприятни условия за книжовна дейност, отколкото във Варна.

През 1850 г. Сава Радулов е в Одеса, за да продължи образованието си, и постъпва в прочутия Ришельовски лицей. Но покрай учебните си занимания той намира сили и време и да работи върху нови учебници и преводи и дори да издаде един от тях: „Нравоучение за децата (от Льо Пренс Дьомон). Превел и издал С. И. Радулов. Одеса, в типографията Францова и Нитче. 1853“, преиздаван още два пъти — през 1866 и 1871 г. Едно, макар и бегло, сравнение между езика на учебниците от

¹⁰ Стихийная арифметика. Книга первая. Сочинена на гречески от Г. Ат. Гераки. А на български език преведена от Слави Илиевича Панигюрца. В употребление болгарских училища. В Смирне. В типографии А. Дамянова. 1843, 3—4.

¹¹ А. М а и е в. Учебното дело в Панагюрище преди Освобождението. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 251, 252.

¹² С. В е л е в. Златна книга на дарителите за народна просвета. Книга I. 1907, с. 395.

1843 г. и този на „Нравоучение за децата“ свидетелствуват за видимия напредък на Сава Радулов в усвояването и употребата на говоримия български език. Броят на езиковите заемки от черковно-славянските книги е значително намалял за сметка на живата народна лексика. Трябва да се отбележи, че по това време вече все по-определено се оформява и книжовният език. Изразите в „Нравоучение за децата“ са по-ясни и завършени, граматическият строеж е по-правилен, въпреки че все още тук-там се въмъкват русизми и диалектни изговори на отделни думи, характерно и като че ли неизбежно явление в публикациите и „правописанието“ до Освобождението. За да илюстрираме този езиково-изразен и словореден напредък, нека да вземем напосоки няколко изречения: „Още от малък той бе си поставил за правило да не пропуска да преmine ден, без да стори някоя добра работа, за която вечер да ся радва. Кога видеше някого, че е притеснен и не знае что да прави, даваше му добри съвети, защото имаше обширни познания и голяма опитност. Кога чуеше, че някой страда от сиромашество, не само го пригледваше с дарове милостиви, но още повече му помагаше, като му показеше способ как да си печели самияк това, что му е нужно за живене.“¹³

Посоченият пример, а и цялата книга говорят за правилния усет на Сава Радулов за езика, за чисто българския синтаксис, за словотворчество. Но в случая не може да става дума само за усет, защото младият лицейст, подобно на всички книжовници от средата на миналия век, живо се интересуваше от проблемите на езика и граматиката, от полемиките между привържениците на една или друга концепция за създаване на общ книжовен български език и за установяване на единно българско „правописание“. Схващанията си по тези проблеми той прокарва в учебниците си, в практическата си работа като учител. В предисловието си към „Нравоучение за децата“ авторът развива по-просторно и конкретно принципи, които го ръководят в книжовната му практика, в желанието му да се домогне до разумно устроено правопис. Сега вече той не употребява понятия от рода на „любовно-словенски език“, а говори за „български език“. Възщност в упоменатото „Предисловие...“ са разгледани трудностите, свързани с употребата на един правопис, който да се съобразява със закономерностите в развитието на нашия език, променящ се непрекъснато в течение на вековете. А трудностите произтичат от това, че все още няма установени общовалидни правописни норми, затова всеки пише както знае и умеет и това разнописание продължава до Освобождението, въпреки че през последните две десетилетия постепенно се налага източнобългарският говорим език. В днешното възрождение на нашата писменост съществуват у нас различни мнения за българското правописание, които всякой ден ся колебаят от това, че не ся опират на здраво и твърдо основание — отбелязва Сава Радулов. — При такова разногласие в мненията за правописанието ни, всякой който пожелае да напише нещо на български, дълго седи и виси над бумажата в недоумение какво правописание да употреби; най-после ся решава да пише по своему, като му ся заблагоразсъди. Споряд това всяка почти книга българска, отколкото са ся появили досега, има свое собствено правописание, отлично от правописанието на другити. Следователно и на тази книга правописанието необходимо трябва да има свои особености; затова при изданието ѝ аз почитам за свой дълг да изясня в няколко слова с какво мнение съм писал така, а не инак.“¹⁴

По-нататък Сава Радулов прави опит да очертае, макар и лаковично, свойщините на правописанието си, изграден предимно върху своеобразието на говоримия език, без да изпуска от погледа си и други съществени проблеми. Но в крайна сметка той се придържа о фонетичния принцип: „Аз радех да бъде правописанието, колкото е възможно, съгласно с произношението на разговорний език на това основание, че писменият език иска да изобрази и да предаде на бумага словата тъкмо така, както ся чуят в разговора.“ Но в тази област трябва още да се работи, тъй като „ми още нямаме общи и неизменни правила за правописание“, а следователно и за произношението, което „в течение на много векове... не е могло да остане неизменно“. „Тия правила — продължава авторът на предисловието — трябва да ся потрудим да ги съберем в народа, наблюдая и сличая произношението на живият език с правописанието.“¹⁵

През 1854 г. Сава Радулов се установява в Болград, преследван от глад и безработица. В този бесарабски град, известен с голямата си българска колония, център на много български селища, той става учител в местното взаимно училище, посещаващо от български деца и юноши. Първата му грижа е да въведе български език, защото дотогава на учениците е преподавано на руски и румънски

¹³ Нравоучение за децата, Превел и издал С. И. Радулов. Одеса. 1853, с. 1.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там, с. I—IV.

едк. Това нововъведение, което Сава Радулов извършва „самоволно, без да питам никого“¹⁶, предизвиква неизбежно противодействие от страна на молдавските учители и по-високостоящи фактори от правителството на току-що създаденото молдавско княжество. Но панагюрецът е патриот и не отстъпва пред натиска и заплахите. Той води борбата на принципа почва, защото иска да се преподава по български на българските деца и затова е неотстъпчив въпреки съзнанието, че може да пострада, което и става. „Аз не съм показвал кам румънските професори никакво лично оскорбление или гонение. Всичката кавга беше за общата работа. Аз стоех твърдо за правото народа: да се преподават науките в училището на народния български език; молдавските професори в негово време искаха да преподават науки на румънски език. Затова ся скарахме, и они, като господстващи, мя оклеветиха и очерниха пред правителството. От това, ако и да пострада интересът ми, но народното право ся опази, а това е било всякога главният ми интерес.“¹⁷

Още с пристигането си в Болград Сава Радулов се запознава с оформилата се вече идея на болградските български първенци да превърнат взаимното училище в Централно българско училище, в гимназия, която да подготвя учители не само за Молдавското княжество, но и за българските училища отвъд Дунава, в Турско. Прегърнал горещо тази идея, която става негова идея, една от задачите му за осъществяване в най-близо бъдеще, той поема върху плещите си бремето на организатор и двигател на борбата за създаване на солидна педагогическа школа. В продължение на повече от четири години заедно с Попечителния комитет той действа с всички средства и във всички учреждения, от които зависи издаването на дългомечтаното разрешение. Най-сетне усилията и старанията на болградчани дават очаквания резултат — на 10 юни 1858 г. правителството разрешава с нарочен хрисовул да се открие Централно българско училище в Болград. Ала сега възникват нови трудности — трябва да се намери подходящ високообразован българин за директор. Попечителният комитет се обръща с молба към такива видни дейци като Г. С. Раковски, д-р Иван Селимински и др., които по една или друга причина отклоняват поканата. След тези неуспешни опити Попечителният комитет „на 13 февруари 1859 г. се обърнал с молба до Министерството да бъде назначен за временен директор старият учител в Болградското училище Сава Радулов, завършил Ришельовския лицей в Одеса, комуто и да поръча обсъждането и устройството на учебната част“¹⁸. Сава Радулов приел „теготата“ на временен директор при условие, че ще отстъпи „своята длъжност другиму, по-достойному, кога ся яви такъв“, и дори заявява, че „сам ща се старая да найда таковаго човека...“¹⁹. Съвсем скоро, „месец и половина след назначението на последния, а именно на 1 май 1859 год. се извършило тържественото осветение на зданието, а на 3 май последвало и самото откритие на училището с два класа“²⁰.

Сава Радулов изработва програмата на Болградската гимназия за целия седемгодишен курс, която е в сила близо двадесетина години — до 1878 г. В действителност той е временен директор само за няколко месеца — от 15 март до 20 август 1859 г., но въпреки краткия срок успява да постави училището на здрави основи²¹. След него идва Димитър Мутев, доктор по философия и бивш редактор на „Цариградски вестник“, а Сава Радулов отново подхваща учителската си дейност. Той се нагърбва с преподаването на няколко учебни дисциплини и това продължава до 1861 г., когато е уволнен от новия директор. Поводът за отстраняването му от пряка учителска работа е назначаване, но главната причина е друга — Сава Радулов отправил до училищното настоятелство писмо, с което изнася някои недъзи в работата на училището. Димитър Мутев се почувствувал дълбоко засегнат и уязвен и незабавно обнародва статия в „Цариградски вестник“, в която се нахвърля остро срещу Сава Радулов, като го обвинява в прувеличени или несъществуващи слабости и деяния. Сава Радулов решава да опровергае недостойните писания срещу него и да разкрие на по-широка основа деградиращото състояние на Болградското централно училище, което се дължи на себич-

¹⁶ П. Шопов, Н. Горинов. Сава Радулов. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 108.

¹⁷ С. Радулов. Отговор на г-на Мутевата статейка. . . 1862, 69—70.

¹⁸ Д. Дончев. Болградската гимназия през 1858—1878 г. — Известия на Педагогическия институт „Акад. Т. Самодумов“, 1965, кн. XIX, с. 211.

¹⁹ С. Радулов. Отговор на г-на Мутевата статейка. . . 1862, с. 70.

²⁰ Б. Дякович. 50-годишнината на една забравена българска гимназия. — Училищен преглед, г. XIII, 1908, кн. 10, с. 952.

²¹ Д. Дончев. Болградската гимназия през 1858—1878 г. — Известия на Педагогическия институт „Акад. Т. Самодумов“, 1965, кн. XIX, с. 213.

ността, нехайството и на грубите интереси на директора, а наред с това да защити и своите педагогически схващания и позиции. В полемичната си книжка, която всъщност е и единствената му оригинална творба, издадена в отделна книжка, озаглавена „Отговор на г-на Мутевата статейка, която бе поместена в Цариградският вестник № 2 година 1862“, Сава Радулов отново заявява, и то съвсем категорично, че в своята учителска и културно-просветна дейност никога не е работил за лични облаги, а е искал, макар че не е придобил голямо образование, да помогне на своя народ. „По такъв път към образование — пише той, — ако и да не ми ся е вдало да достигна до философски степени, то поне съм можал да позная, колко е зло нещото невежеството, в което е погрозен нашият народ, и вследствие на това съм решил да ся боря с много различни препятствия и беди от свои и от чужди, та дано принеса каква-годе полза на народа ни в духовното му развитие.“²² Както виждаме, и тук, както и у всички възрожденски просветители, звучи все един и същи рефрен, гоин се все този идеал — да се работи, всюдтайно да се работи, въпреки всички трудности и рискове за духовното издигане на народа мъченик, за националното му свестяване, за да пребъде българското през вековете, както е било в ония далечни времена, когато българинът е бил господар на всичките си земи.

Книжката ни запознава и със способностите на Сава Радулов не само като педагог, посветена се на идеята да издигне и укрепи българското училище, но и като добър публицист, който умее да мисли логично, да подрежда убедително доказателствата си, разкриващи слабите страни в схващанията и работата на Димитър Мутев като директор на Централното училище, да прави убедителни обобщения и изводи. Неговият „Отговор...“ покрай полемичните си качества се отличава от редица други публикации от този род и е яснотата на изложението, с чистотата на езика. Малцина са книжовниците по онова време, които са притежавали такъв здрав усет за слог и език като Сава Радулов. Но в края на краищата се налага да признаем, че тази полемика не представя в добра светлина морала на двамата заслужили възрожденци, които в ожесточението си прибягват до употреба на квалификации и упреци, уронващи престижа им на педагози, zlepоставящи ги пред тогавашната общественост. За съжаление такава е природата на полемизиращите, особено когато спорът им прекари границите на научната принципиост и на взаимното уважение и вземе характер на непризирима, люта свада.

Като говорим за собствените, оригиналните публикации на Сава Радулов, трябва да отбележим поместеното от него в периодичния печат, както и предговорите към някои негови учебници и проводи. В тях той излага възгледите си по един или друг въпрос на книжовния живот, на учебното дело или на „правописанието“, което е предизвиквало горещи прения между призърженците на разни течения и „школи“. Добър полемист, Сава Радулов е готов да се намеси и да защити тезите, в които правота е убеден. Особено когато се засегне националната чест на българите и се провокират патриотичните му чувства. Такова предизвикателство представлява например едно мнение на Йордан Хаджиконстантинов-Джинот, изразено навярно в пристъп на покруса и отчаяние, че българите в Македония не проявяват интерес към образованието, че тьнат в невежество и пр. В статията си Сава Радулов отхвърля твърдението на инак добрия български книжовник и възрожденски просветител и брани неграмотните люде от нападите му, по същество неверни и обидни: „По-доле, Х. К. напада страшно на Скопия и Велес и сравнява жителите на тия градове със скотове. Това сравнение весма ново и много унизително за человетеството. . . Тука негова милост много далече зашъл. . . По-нататък Сава Радулов твърди, че Джинот не трябва „да напада на тия невинни, простодушни и доброправни люде, да ги сравнява с несмислени скотове пред целий просвещений мир, и да сравнява наш народ. . .“. За да изтъкне накрая не без родолюбива гордост, че „нашый народ, в сравнение с другите европейски народи е даже достоен за похвала за своето стремление към просвещение. . .“ Наскоро след това Йордан Хаджиконстантинов-Джинот обнародва своя „Ответ г. С. Радулову“ в „Цариградски вестник“, г. III, бр. 113 от 14 март и бр. 114 от 21 март 1853 г. и „Ответ вторий г. Саву И. Радулову“ в бр. 120 и 124 на същата година, в които доказва правотата на схващанията си, като смята, че това не нахвърля патриотизма му. В първия си „ответ“ той се обръща към своия опонент с декларацията: „Е! Мой сладкий брате С. Радулов! Аз, чини ми се, милион пути от твоия милост повече любим болгарского нашего народа, а и всякого просвитаемого и непросвитаемого. . .“ А във втория си „ответ“ се провиква накрая с пансиевско люборство: „О, чада болгарский, учете! Учете! Учете! . . .“

²² С. Радулов. Отговор на г-на Мутевата статейка. . . 1862, 6—7.

²³ Цариградски вестник, г. III, 1853. бр. 108, 3—4.

След като бива уволнен, Сава Радулов става домакин на училищния пансион, където се наставят учениците, дошли в Болград от други български селища. Същевременно той е и управител на училищната печатница, създадена от д-р Димитър Мутев, в която до 1877 г. били отпечатани 62 български книги и 5 периодични издания, включително и Периодическо списание на Българското книжовно дружество²⁴. Управителят на печатницата често пъти работи и като обикновен печатар, когато се набират, коригират и връзват колите на неговите книги. А те не са малко — по-голямата част от учебниците му са отпечатани тук.

Както повечето от тогавашните учители и Сава Радулов се увлича от проблемите на филологическата наука, която изучава самостоятелно, чрез самообразование, и преди всичко от проблемите на българската граматика. И тъй като не притежава необходимата филологическа подготовка, той се задоволява с преводите на чужди трудове и учебници, които приспособява за нуждите на учениците от Болградското централно училище „Свети свети Кирил и Методий“, а в крайна сметка — и за нуждите на всички ученици отсам и отвъд Дунава. Заслужава внимание неговият „Учебник за българският език, преведен и преработен по подобен руският учебник от С. Радулов. Година първа. Болград. . . 1863.“ Вещицот, както обяснява в предговора си побългарителят, това е „чист превод от „Учебник Русекаго языка“. И веднага Сава Радулов бърза да изясни неизбежното недоумение, което поражда една такава адаптация, като обяснява какво представлява частната и какво — общата граматика: „И тъй като премеим частното и оставим общото неизменяемо, всяка граматика може да послужи в превод на кой да било език. Но ползата, която ся чака от подобен учебник, не состоя в питане превод ли е той или оригинално сочинение, а в отбора на методата и в ясното изложение на содержанияето.“ Разбира се, и сега за подчертаната значимост на мисълта за „ясното изложение“ могат да се кажат само добри думи. Наред с това в предисловието си болградският учител изтъква причините, които са го накарали да предприеме една такава нелека работа, и то по време, когато възниква разправията му с директора и когато е отстранен от преподавателска дейност:

„От самото откритие на Централното в Болград училище освен другите науки, с които бих тогава обременен, на мене падна жребий да преподавам българският език в това училище. Като преподавател на материят език, виде ми ся пред всички други най-добра методата на г. Смирнова, която и приех за ръководство. Ако и да немах чест да продължа надълго любимото си занятие в това мило за мене светилище, каквото да ся убедя в истинната полза на тая метода (зачто порождени от гнусни интриги неприятни обстоятелства, за които не е тук място да говоря, мя лишиха от това удоволствие); но желание да опозная с нея нашите млади учители и ученици и уверение, че мнозина от тях ще ми бъдат благодарни за моя труд, мя накараха да я издам на свет.“

Правилното, действено отношение на Сава Радулов към преподаването на граматиката, на която гледа като на учебен предмет, крайно необходим за ограмотояването на учащите се, на младежта, е изразено в края на това кратко, но съдържателно предисловие: „Да знае человек граматиката не значи да изучи наизуст няколко правила от нея, а да умеє да пише и да говори сознательно езика. А такова изучение трябва да върви полечка с небързи, но верни крачки.“ Една мисъл и извод, под които и днес би могъл да се подпише всеки преподавател по българска граматика.

Проблемите на нашата граматика и на изучаването ѝ в българските училища постоянно вълнуват Сава Радулов, който търси методи за най-достъпно и увлекателно преподаване и усвояване от учениците на тази учебна дисциплина, смятан от мнозина за неинтересна и суха. Плод на дългогодишните му занимания е още един учебник, който също така е адаптиран и преработен превод от руски език: „Начална граматика за изучение на българският език. По К. Говорова. Наредил С. Радулов. Ки. I. Болград, 1870.“ През следващата 1871 г. излиза от печат и неговата втора част, чието подзаглавие „Словосочинение“ е показателно. Вещицот става дума за „една част от граматиката, която ни запознава с правилата как ся соединяват отделните думи в едно понятие предложение и целите предложения в една связия и понятна реч“, както отбелязва авторът на страница трета от учебника си. Но обясненията на граматическите термини и правила са придружени от многобройни откъси от художествени произведения, които, макар и в незначителна степен, влияят върху формирането на художествено-естетическия вкус на учащите се. Рязко преобладават обаче откъсите от наши народни песни, печатани вече, а, струва ми се — и непечатани още, които сам той е събирал, а за това свидетелствува публикацията на една „Старинна песня“, „собщена от С. Радулов“²⁵.

²⁴ Х р . Й о н к о в . Димитър Мутев. — В: Радетели за просвета и книжнина. С., 1986, с. 142.

²⁵ Старинна песня. — Български глас, г. 1, бр. 3 от 2 юли 1877.

А споменатият по-горе дядо хаджи поп Димитър Драганов (даскал Димитър Самоводченина) твърди, че Сава Радулов наистина е имал една сборка от народни песни, плод на събирателската му дейност: „Радулов имаше много записки и народни песни, но какво е станало след смъртта му, не знам.“²⁶ Поместените във втората част на граматиката му откъси от песни говорят за вкус и разбиране на народнопесенното творчество. Но изненадващо е, че той на няколко места цитира стихове от Христо Ботев, който по това време е обнародвал само няколко стихотворения в „Гайда“, „Дунавска зора“ и в неговата „Дума на българските емигранти“. Случайно ли е това? Не е изключено той да е познавал лично Христо Ботев, когато последният е бил учител в бесарабското село Задунавка. Навярно това ще да е първото цитиране на Ботевите стихове, и то не където и да е, а в учебник, предназначен за български ученици и учители. Мисля, че на лично познание се дължат и откъсите от поемата „Черен арап и хайдут Сидер“ на Никола Козлев, написана през 1866 г. в бесарабските села Шехерла Китай и Болбока, която заедно с „Бивол Геле и мечка стръвница“ е поместена в сп. „Общ труд“, 1868 г. Няма съмнение, че Сава Радулов е познавал и двамата поети, тъй като е обикалял селищата на българските колонисти особено там, където е имало български училища и български учители. Не е случайно цитирането на стихове и от стихотворението „Бог“ на Елена Мутева, която е познавал още като лицеист в Одеса. Освен от тях Сава Радулов вмъква в учебника си и нещо от Найден Геров, и, което е за отбелязване, взема няколко израза и от статия на Нешо Бончев, който сътруднича главно в Периодическо списание на Българското книжвно дружество, печатано, както вече беше отбелязано, в училищната печатница, управлявана от Сава Радулов. С това кажи-речи се изчерпва употребата на откъси от стихове на български автори. Не са малко и стиховете от Пушкин, Лермонтов, Крилов, както и откъс от „Тарас Булба“ на Гогол. Преводачът не е посочен, но несъмнено ще е самият Сава Радулов. И трябва да признаем, че в отделни случаи преводът е доста точен и, което е по-важно, звучи добре на български.

Филологическите занимания на Сава Радулов не се ограничават само в рамките на нашата граматика и на българския език. За да улесни усвояването от ученици и учители на румънския език, който е официален език в новосъздаденото Молдавско княжество, опитният педагог и учебникяр превежда, преработва за нуждите на българските училища и отпечатва през 1864 г. едно ръководство, чието второ издание излиза още на следващата 1865 г. с променено заглавие: „Метода практична за лесно изучаване на румънския език по методата на Ф. Апп.“ В кратка бележка, дадена вместо предисловие, съставителят обяснява причините, предизвикали появата на неговия нов книжовен труд: „Издание на тая книжка е рожба на искреното желание да се удовлетвори колко-годе сегашната нужда, която най-много чувствуват селските учители при първоначалното преподаване на Румънския език.“ Скоро след това Сава Радулов се заема да подготви една българска адаптация на друго учебно помагало от същата румънска педагожка д-р Ф. Апп, което е отпечатано през 1868 г. и носи традиционното за онова време дълго заглавие: „Практична метода или *Spocsc* да изучи човек лесно французки език. Сочинена от д. Ф. Апп, а преведена и издадена на български от С. Радулова. За обяснение на Българското юношество.“ Този труд, преиздаден още два пъти — през 1871 и 1875 г., — се посреща добре не само от „Българското юношество“ и българските преселници в Бесарабия и Румъния, но се търси и използва от българските учители, ученици и самообразоващи се младежи във всички български земи, и то в продължение на много години. В една неподписана статия от 1898 г. се прави правдива оценка на това учебно помагало за по-лесно изучаване на френски език, което е служило на не едно поколение: „Неговите учебници са имали навремето си голямо значение за нашите училища, а някои от тях, например граматиката и практическата метода за изучаване на французки език от Анна, не бяха изгубили това си значение дори до 1886 г., а дори и по-късно.“²⁷

След създаването на Молдавското княжество Сава Радулов, ръководен от благородни патриотични подбуди, решава да преведе от руски език и да издаде, насърчаван и от други колонисти, ония правителствени документи, с които руските правителства са определяли правата и привилегиите на българските колонисти в Бесарабия, та по този начин, запознавайки се с тези постановле-

²⁶ Д. М и е в. Нови данни за К. Фотинов в писмо от Ц. Гинчев до Ив. Вазов. — Септември, г. XIV, 1961, кн. 4, 97—99.

²⁷ Сава Радулов и неговото завещание. — Училищен преглед, г. III, 1898, кн. 12, с. 1312. Статията очевидно е писана от Сава Велев, тъй като почти същият текст за Сава Радулов намираме в труда му „Златна книга на дарителите за народна просвета“, за която споменахме по-горе.

ния и изредби, преселниците да бранят аргументирано своите интереси пред новите управници. Сборничето „Постановления за българските колонии и височайши хрисовули за тяхното основание и потвърждение“ е снабдено с обширно предисловие, в което на с. III и IV съставителят Сава Радулов обяснява между другото и нуждата от появата на този превод: „А беше нужно всякому колонисту да знае тя постановления, за да ги има като мерило на своите действия и отношения към себе, към ближния и към началствата си, за да не попада често под отговорност от незнание, което никак не може да го оправдае, защото никой не може да ся извинява незнанием закона.“ В предисловието преводът съвсем накратко проследява историята на българските колонии в Бесарабия, в Херсонска и Таврическа губерния, образувани от бежанци, напуснали родния си край предимно по време на руско-турските войни и „още повече в злочестните времена на кърджалиите, които няколко години наред са опустошавали безнаказано европейска Турция с грабеж, огън и убийство.“

Сава Радулов добре познава незавидната съдба на бежанците, намерили приют в чужди земи, тъй като живее и работи дълги години сред тях. И затова търси начини и средства да им помага, да подвигат самочувствието и патриотичните им настроения, за да запазят те своето българско национално съзнание. Във връзка с това трябва да отбележим, че Сава Радулов е върл противник на тези масови преселвания, обезлюдяващи българските земи в Турко, както и на преселванията на бесарабските българи в южноруските губернии и Крим. Оттук произтичат и връзките му с Г. С. Раковски, който пръв даде отпор и предприе борба срещу пропагандата, отправяща повници за напускане на родните огнища и за намиране на уж по-щастлива участ в другите страни. „Радулов изготвил две обширни записки, в които със силни аргументи и смел език изтъквал вредните последствия от изселването на българите, както за самите тях, така и за интересите на Русия на Балканите.“²⁸ Тези записки намираме поместени в книгката на Радулов „Отговор на г-на Мутевата статейка. . .“, наред с едно писмо на болгарския просветител до Раковски. Тази дейност на Сава Радулов още веднъж разкрива любовта му към народа и българското му отечество, чувството му за обществена и патриотична отговорност за съдбата на българите, където и да живеят те.

Не е необходимо да разглеждаме всички учебници и книги, които Сава Радулов съставя, превежда и издава. Между неспоменатите заслужава внимание „Български буквар. . .“ (1853), който претърпява още две издания — през 1866 и 1870 г. Но за съжаление не успяхме да намерим нито едно от тези издания. Навярно този буквар щеше да ни даде по-пълна представа за оригиналната „практическа метода“ на Сава Радулов за по-лесно изучаване на българското азбуке, на българското четмо и писмо и да ни запознае по-пълно с педагогическите му възгледи.

Предприемчивият и деен книжовник Сава Радулов е въздушевяван от идеята и желанието си да работи за просвещението и културното издигане на учащата се младеж, да й даде учебници, а наред с това и книги за четене в свободното от училищни занимание време. За тази цел той превежда от руския ѝ превод една книга от френския автор Гюстав Дезесар, в която се възславят редица човешки добродетели. Тя е предназначена главно за учениците от долните класове, за да могат да посветят своето „свободно време“ на „леко, а още и занимателно четение“. Но този сборник, издаден през 1857 г. — „Галерея на Монтинюевски премии за добродетел и подвиги самоотвержения, в прости разкази ради юшестества“, — е интересен за нас и със списъка на своите спомоществуватели, които в гражданата си част живеят в Молдавското княжество и в Румъния. Не е малък броят и на спомоществувателите от Задунавка, което от своя страна ни дава представа за националното съзнание и патриотичните настроения на българите в това село, където след десетина години учителствува и Христо Ботев. Ала за да набере тези спомоществуватели, Сава Радулов ще да е ходил в Задунавка и навярно ще се е срещнал с местните учители и ще да е посетил и новото училище, построено „в центъра на селото“²⁹.

Немалко време и грижи отделя Сава Радулов за разпространението на своите учебници, които вършат полезна работа в много български училища. Но и мнозина учебничари и книжовници, с които Сава Радулов установява делови връзки, също така му пращат своите издания за разпространяване в бесарабските български училища. Така, увлечен от своята просветителска и книгоиздателска дейност, той стига до идеята, че трябва да създаде своя книжарница, която навярно ще да е била и първата книжарница в Болград. Едно начинание, което го нарежда между пионерите на

²⁸ П. Шопов, Н. Горинев. Сава Радулов. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 120.

²⁹ Ив. Унджиев, Цв. Унджиева. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975, с. 77.

книжарското дело у нас. „Книжарницата на Радулов в Болград — пише в спомените си А. Тодоров-Балав — играеше роля на второ училище за учениците. Той имаше много добри отношения с учениците, доставяше ни всички учебници, брошури, книги, списания и др.“³⁰ Тук е необходимо да се отбележи, че по време на Възраждането книжарите не са се смятали за търговци и следователно са били чужди на какъвто и да било спекулативен дух, а са имали самоучувствено на просветен дѣлци, които наред с учителите и книжовниците вършат тихо и родолюбиво своята просветителска дѣйност, тъй като същевременно те са били и учители, и книжовници.

След Освобождението Сава Радулов се установява във Варна, където продължава да работи на културно-просветното и книжовно поприще и където умира на 12 юли 1887 г.

С ПОЧИТ КЪМ ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВА

В нашата национална литература Николай Лилиев възприема, прилага и усъвършенствува в лириката си словесния художествен опит на Пенчо Славейков. Но той е негов приемник и в по-широк културологичен план — като театрал и преводач, като първостепенен книжовник във възраждания и ерудитския смисъл на поаятието. Тази приемственост, която времето и заанапред ще подкрепя с нови доказателства от все още несъбраното и неизвестно на читателите творчество на поета, е засвидетелствувана и в поредица от факти в живота му.

Известна е голямата почит на поетите от поколението на Лилиев към Пенчо Славейков, изразена в много техни прояви и текстове. Достатъчно е да си припомним част от Дебеляновите — докладът му за Пенчо Славейков, две стихотворения („На Пенчо Славейков“ и „Самотници“), есето „Заробската неволя в Пенчославейковата песен“ и т. н. Дебеляновият възглас: „жрец и воли на живот“, произнесен в стих с трагична екзалтация, се превръща в емблема, зад която израства с целия си духовен ръст непримиримата фигура на Пенчо Славейков.

Изгнаническата смърт на Пенчо Славейков се посреща особено болезнено и трагично сред приятелите на Лилиев от групата на Димитър Подвързачов, който в сп. „Смях“, бр. 53 от 1912 г. изразява общата покруса с думите: „Тая земя, девизът на която е: „Всички против всички“, биде в последната година особено жестока към своя талантлив син. Пенчо умря на чужбина, в немощ почти. Един силен дух, един от малцината неподкупни българи, който живееше с добрите завети от старото и бодро минало. Осиротява България от хора! Осиротява от писатели! Остават купчини злобни вманиачени неврастеници, с чепки коси в шепите, с ками между зъбите. . . Дали ще слушат България да оцени великата загуба?“

В младежките си години Лилиев рядко изказва литературни мнения и пристрастия в печат; няколко рецензии и статии, които написал тогава, му били поръчани от Бакалов и Подвързачов. За неговото отношение към литературни събития, факти и хора писмата му предлагат много повече информация. Така за утрото в памет на Пенчо Славейков, което организирали студентите от Софийския университет и неговите приятели на 3 юни 1912 г., той пише на Димчо Дебелянов следното: „Почели сте паметта на Пенча. — Прекрасно! — Прекрасно е също, че залата била препълнена, но аз се питам подобно Ш. Морис при друг случай, разбира се, колцина ли от събраните са могли да повторят един единичък стих поне от „Псалом“. (Париж, 9. VI. 1912)

Но повелите на времето и съдбата отреждат на поета да преодолее своя скептицизъм и скромно да прибави участието си в създаването и утвърждаването на култа към знаменитата четворка от кръга „Мисъл“, чийто зенит на българския литературен небосклон е белязан от последователната, при всеки посвоему недово-трагична смърт на нейните представители в разстояние на седем години (П. Славейков—1912, П. К. Яворов—1914, П. Ю. Тодоров—1916, д-р Кръстев—1919).

³⁰ Цит. по: П. Шопов, Н. Горингов, Сава Радулов. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 125.